

ANTİKÇAĞ'DAN GÜNÜMÜZE TARİH TASARIMLARI

Kubilay AYSEVENER*

Özet

Yirminci yüzyılın tarih düşüncesinin ana hatları, insanlık tarihi içinde, uzun bir zaman dilimi içinde belirlenmiştir. Bugünkü tarihsel bakış açılarımızın temel kavram ve simgeleri, Mezopotamya'dan Mısır'a, Antik Yunan'dan Roma'ya, İslam uygarlığından Hristiyan uygarlığına kadar çeşitli kültürel ortamlarda gelişerek ve etkileşerek ortaya çıkmışlardır. Bu yazımızda, yirminci yüzyılın tarih tasarımlarının şekillenmesinde rol oynayan döngüsellikten ilerlemeye, eleştirisellikten anlamaya çeşitli kavramların gelişimi ve bir tarih bilincinin oluşmasına nasıl katkı sağladıkları gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Felsefesi; Döngüsellik; İlerleme; Gelişme Kuramları; Tarih Bilgisi; Anlama.

THE NOTIONS OF HISTORY FROM THE ANCIENT PERIODS TO THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

The outlines of the idea of history in the twentieth century has been designated in a long period of time within the history of mankind. The main concepts and *symbols* of our present historical perspectives have come into being, developing and interacting in various cultural environments such as Mesopotamia, Egypt, Ancient Greece, Ancient Rome, Islamic and Christian civilizations. In this article, I will try to exhibit the development of various concepts playing an important role in the formation of the ideas of history in the twentieth century such as circle, progress, and understanding, and how these concepts contribute to the development of historical consciousness.

Key Words: Philosophy of History; Circle; Progress; Theory of development; Historical knowledge; Understanding.

* Doç. Dr. , Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
(kubilay.aysevener@deu.edu.tr)

Giriş

Tarih felsefesi tarihsel sürecin gidişatını yöneten genel yasaları keşfetme girişimi anlamında 17. yüzyıldan başlayarak gelişen bir felsefe alanıdır. Bu yüzyıldan önce, önemli tarih çalışmaları yapan ve çalışmalarını sistematik bir biçimde toplayan Thucydides, Polybius, Livy, Tacitus gibi tarihçiler olmakla birlikte, Batı Dünyasında, bir varlık alanı olarak tarihin ne olduğunu sorgulayan tarihçiler olmamıştır. Onlar daha çok kendi dönemlerinin olaylarını anlatıp betimlemekle yetinmişlerdir. Tarihin ne olduğu üzerine ilkin Bacon'la birlikte düşünölmeye başlanmış, tarih felsefesi deyimi ise, ilk kez Voltaire tarafından, bir tarihsel düşünme etkinliği anlamında kullanılmıştır. Doğu Dünyasında ise, 14. yüzyılda, ilk kez İbni Haldun tarafından Mukaddime'de tarih etkinliğinin ne olduğu üzerine bir soruşturma yapılmıştır.

Geçmişten günümüze tarih felsefesi ile ilgili çalışmaları iki farklı tartışma zemini üzerinde belirlemek yerinde olur. Bu tartışma zeminlerinden ilki, tarihin bir varlık alanı olarak ele alındığı ve bütün olup bitenlerin evrensel tarih ya da dünya tarihi anlamına karşılık gelecek şekilde bir bilme etkinliğine dönüştürüldüğü açıklamaları kapsar. Örneğin: "Olguların olagelişlerini yöneten soyut ve evrensel yasalar var mıdır?", "Tarih düzenli ve tutarlı bir bütün olarak bilinebilir mi?", "Tarihin bir amacı ya da bir yönü var mıdır?" gibi sorular bu tartışmaları belirleyen sorulardır. Bu sorular tarihsel olaylar arasında bağlantılar kurmayı gerektirir. Bu anlamda tarih felsefesi ile uğraşmak, bu bağlantılardan yola çıkarak tarihsel bilginin yapısının temel özelliklerini keşfetmek işine karşılık gelir. Diğer bir deyişle, tarih felsefesi, bir bütün olarak dünya hakkında düşünmek ya da onun yasalarını keşfetmektir. İkinci tartışma zemini, tarihçinin yapıp etmekte olduğu işin ne olduğuyula ilgilidir. "Tarihçi kimdir?", "Çalıştığı alanın özellikleri nelerdir?", "Araştırma yöntemi ne olmalıdır?", "Tarih-yazımcılığı ne gibi süreçler üzerinde şekillenir?" gibi sorulara yanıt bulmaya çalışılır¹. Bu türde çabalar, tarihçinin gerçeğe ulaşma çabası üzerine şekillenmiş bir bilme etkinliği ya da bir insanlık deneyimi olarak tarihin diğer deneyim biçimleriyle olan karşılıklı ilişkisini ve geçerliliğini keşfetme girişimidir². İki farklı tartışma zemini üzerinde yükselen bu felsefi çözümlerden ilkini kurgusal ikincisine ise eleştirel tarih felsefesi başlığı altında incelemek mümkündür.

Kurgusal Yapı

İlk zemin üzerinde yükselen tarih tartışmalarının özellikle iki kavram etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Bunlar: Döngüsellik ve İlerleme'dir. Collingwood, tarihin bu iki farklı yorumunu bilim tarihinin önemli iki siması olan Batlamyus ve Kopernik'in adlarıyla adlandırmıştır. Bilindiği gibi, Batlamyus yer merkezli evren dizgesinin kurucusudur. O dizgeye göre, merkezde yer vardır ve bütün diğer gezegenler yıldızlar ve güneş onun etrafında dönerler. Kopernik ise, güneş merkezli dizgenin kurucusudur. Birinden diğerine düşünsel olarak devrimsel bir değişim söz konusudur. Aynı şey, Collingwood tarafından, tarih düşüncesinin gelişiminde de söz konusu edilmiştir. Biz de onu örnek alarak alt başlıklarımızı öyle belirleyeceğiz.

1 Aysevener, Kubilay, Barutca E. Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003, s.10.

2 A.g.e., s.10.

Tarihin Batlamyusçu Yorumu

Tarihin kendini yineleyip yinelemediği insanoğlunun çok eskiden beri yanıtlamaya çalıştığı bir sorudur. Bu çaba, eski uygarlıkların yaratılış öykülerine kadar uzanır. Doğada belli bir döngüsel düzenin varlığı, toplumsal yaşamda da döngüsel bir düzenin var olabileceğini düşündürmüştür eski insanlara. Gök cisimlerinin doğup, yükselip, batması gibi, evrenin ve uygarlıkların da doğal hareketleri vardır ve onlar da, doğarlar, yükselirler ve batarlar. Bu süreç sonsuza dek böylece yinelenir durur.

Güneşin günlük hareketinin gözlemlenmesinden çıkarsanan döngüsel hareketin ilk savları, güneş tanrısının doğumu ve ölümü gibi mitolojik bir açıklamaya dayandırılmıştır. Cairns, o dönemin insanların, gündelik yaşantıları içinde kendi doğal gözlemlerinden yola çıkarak işlerine yardımcı olan ya da engelleyen dost ya da düşman gibi güçler olduğunu sandıklarını ve bu güçler arasında ilişkiler kurarak onları hiyerarşik bir düzen içinde belirlemiş olmalarına bağlar. Bu hiyerarşik düzen, ölüm ayinleri, yeniden dirilme ve kutsal evlilikler içinde törenlerle şekillenmiş ve ardından da, var olan her şey, tanrının sürüp giden olağanüstü yaratma eylemi olarak anlaşılmıştır³. Bu döneme ilişkin belgelerin bir kısmı, yazıldıkları dönemden daha önceki dönemler hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Kısmen de olsa tarih diyebileceğimiz bilgileri içermektedir. Ancak o dönemin insanları, daha çok, yaşamın ne olduğu, yaratılışın nasıl mümkün olduğu gibi sorunlar çerçevesinde bir kozmoloji yaratmışlar ve bunu gündelik yaşamlarının bir parçası haline getirmişlerdir. Burada, Tanrı, din, yaratılış, insan, yaşam, geçmiş ve benzeri her şey doğrudan "olgu"lar olarak görülmüşlerdir. Daha çok söylencelerde sembolik biçimde gelişen bu düşünceler henüz bir tarih bilincini içermemektedirler.

Bu söylencelerin ilki Mezopotamya kökenlidir. Arkadaşı Enkidu'nun ölümünden etkilenen Gılgamış'ın ölümsüzlüğün sırrını bulmak ve onu elde etmek istemesiyle gerçekleştirdiği yolculuğunu konu edinir. Ancak, bütün çabalarının sonucunda, ölümsüzlüğün kaynağı olan bitkiyi yılanı kapırdığı için bu isteğini gerçekleştiremez. Yılansa derisini dökerek, yaşamını yeniler ve ölümsüzlüğe kavuşur. Yılanın derisini dökerek sonsuz yaşamı elde etmesine ilişkin bu sembolik anlatım, erken dönemlerden itibaren çeşitli topluluklar arasında yaygın olarak kullanılmıştır. Örneğin, Eski Yunan ve Roma dünyasının sanatçıları zamanın sonsuz döngüsünü kuyruğunu yutmakta olan bir yılan figürüyle resmetmişlerdir. Aynı sembol Hint kültüründe de, zamanın bitip tükenmek bilmeyen akışını simgelemek için kullanılmıştır. Büyük tanrı *Şiva*'nın simgesi bir kobradır; evrensel evrimin ve yaşamın ilkelerini yansıtır. Yine, bir başka Hindistan kökenli din olan Jainizm'de de yılan bitmeyen zamanın sembolüdür.

Eski Yunanlılar da kendi kültürlerinin temelini oluşturan bazı kavramları doğrudan doğruya Mezopotamya, Hindistan ve Mısır'dan aldıkları için döngüsel bir zaman anlayışı onların da kabullendikleri bir tasarı olmuştur⁴. Örneğin Platon, diyaloglarında, doğal felaketler sonucu yok olan insan soyunun, kendisini yeniden

3 Cairns, Grace, *Philosophies of History*, New York, 1962, s.32.

4 Aysevener, a.g.e., s.18.

yaratmasına ilişkin destanlardan sıklıkla söz etmektedir. Kendisi de bu destanların etkisinde kalarak, evrenin işleyiş yasalarını Yunanlıların tarihine uygulayıp, tarihte sürekli bir yok olmayla yeniden bir varlığa gelmenin olduğunu kimi diyaloglarında dile getirmiştir. Roma döneminde de etkisini sürdüren sonsuz dönüş fikri, 19. yüzyıla kadar, birçok topluluk için cazibesini korumuştur.

Evrenin ve insanın döngüsel seyrine ilişkin mitolojik belirlemelerle birlikte Antik Yunan döneminde tarihin ilk kez mitolojik açıklamalardan arındırılması çabasına da rastlarız. Bu türde ilk yapıt, Heredotos'a aittir. Daha sonra Thukydides, "Peloponnes Savaşı ile ilgili yapıtında, kurgusal diyaloglar kullanmasına karşın, olayların incelenmesinde bazı yöntem ve teknikler de geliştirmiştir. Bir bütün olarak bakıldığında, Eski Yunan tarihçiliği, önceki dönemlerden farklı olarak, insan etkinlikleri üzerinde şekillenmiştir. Yunanlılar tarafından başlatılan tarih yazıcılığı geleneği, daha sonra Romalı tarihçiler tarafından devam ettirilmiştir. Bunlar arasında Polybios, Thukydides gibi önemli tarihçiler de vardır. Tarih yazımcılığı geleneğinin ilk nüvelerini oluşturan bu türde çabalar daha sonra gelişerek bu güne kadar gelmişlerdir. Biz burada tarih yazımcılığı geleneğinden çok bir tarih metafiziği olarak değerlendirebileceğimiz görüşler üzerinde duracağımız için bu konuda ayrıntıya girmeyeceğiz.

Tarih metafiziğinin temel kavramlarından olan döngüsellik, içinde tarih bilincinin kendini göstermeye başladığı farklı bir bakış açısıyla da işlenmiştir. Bu bakış açısı, uygarlıkları canlı organizmalar gibi, doğan, büyüyen ve ölen varlıklar biçiminde ele alıp işleyen bir tasarıya dayanır. Burada süreç, evrenin kurulup yıkılması olarak değil, belirli bir uygarlık ya da kültürün ortaya çıkışı ve yıkılışı olarak ele alınmış ve işlenmiştir.

Kültürleri birer organizma olarak ele alan kuramcılardan ilki İbni Haldun'dur. İbni Haldun, Mukaddime'sinde, her şeyin kesintisiz bir süreklilikle hareket, oluşma, gelişme ve değişme halinde olduğunu, basit öğelerden başlayarak her aşamadaki canlı ve cansız unsurların dönüşmeye hazırlık evresi geçirdikleri ve dönüştüklerini, şeylerin ve varlıkların birbiriyle ilgili ve ilintili olduğunu ve bütün ilişkilerin belirli bir düzen içinde yürüdüğünü kuramsallaştırmıştır⁵. O bu ilişkiyi toplumsal yapıya da taşır. Uygarlıkların gelişimini geçirdikleri evreler bakımından bir kuramsallaştırma çabasına girişen İbni Haldun, uygarlıkların ortaya çıkışlarından yıkılışlarına kadar geçen süreci beş döneme ayırmıştır. İlkel kültür, kültürün ilk evresini oluşturur. Bu evrede insan yalnızca temel gereksinimlerini karşılar. Sonraki evre kent kültürüdür, öncesine göre daha gelişmiş bir kültürdür. Bu kültür yoğun insan kalabalıklarına sahiptir ve bu yüzden yeniliklere açıktır. Bu evrede işbölümü sağlanmış ve yeni yeni şeylerin üretilmesi kolaylaşmıştır. Bununla birlikte bozulmanın tohumları da atılmaya başlanmıştır. İlk evredeki saflık ve basitlik son evrede yerini karmaşık bir düzene bırakır. Giderek karmaşıklaşan ilişkiler ağı içinde uygarlık yozlaşarak gerilemeye başlar ve sonunda yıkılır⁶. Böylece tüm tarihsel süreç, uygarlıkların, sonu olmayan, durmadan yinelenen dönemlerinden oluşmaktadır. Bu kuramın diğer bir savunucusu, İbni Haldun'dan etkilendiği söylenen Giambattista Vico'dur. Vico'nun

5 Hassan Ümit, *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982, s.136.

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: İbni Haldun, *Mukaddime*, (çev.: Zakir Kadiri Ugan), MEB, İstanbul, 1986.

tarih anlayışı, tarihçinin genel olarak tarihsel bilginin nasıl olanaklı olduğu sorusunu yanıtlamasıyla ilgilidir. Bu soruyu yanıtladığında, tarihçi, o döneme kadar çözülememiş tarihsel sorunları çözmeye işine kalkışabilir. Bu da bir takım kural ve yöntemleri gerektirir. Collingwood'un, Vico'nun kendi tarihsel yöntemi hakkında oluşturmuş olduğu kurallardan ilki olan "Kimi tarihsel dönemlerin başka dönemlerde yeniden ortaya çıkan aynı genel özellikleri vardır. Böylece iki farklı dönemin aynı özelliklerinden yola çıkılarak, birinden ötekine çıkarımlar yapılabilir"⁷ kuralı, onun tarihin döngüsel bir seyir izlediğine olan inancının bir sonucudur. Bundan ötürü, uygarlıkların tıpkı bir insan gibi, çocukluk, gençlik ve yaşlılık çağlarından geçtiğini belirten Vico'nun, bir anlamda insanın ahlaki olgunluk derecelerine göre bu çağları saptadığını görürüz. Bunlar; önce *tanrıların çağı*, sonra *kahramanların çağı* ve en sonunda da *insanların çağı* olarak üçe ayrılır. Tarihin amacı yükseliş ve batıştır⁸. Bu dönüş, her ulusun doğumu, yükselmesi, ilerlemesi ve çökmesine karşılık gelen sonsuz ideal bir tarihsel yapının özetidir.

Benzer görüşler 20.yy'da da yaygın olarak etkisini sürdürmüştür. Örneğin Spengler ve Toynbee gibi filozoflar bu düşüncenin birer temsilcisi olarak, özellikle uygarlıklarla ilgili olmak üzere, önemli çözümlenmelere girişmişlerdir. Spengler, tarihi, kültürler dediği kendi kendine yeten bireysel birimlerin ardı ardına gelişimi olarak tanımlar. Her kültürün kendine özgü bir yapısı vardır⁹. Dünya tarihi, bu kültürlerin birer organizma olarak gelişimlerinin ve dönüşümlerinin yaşam öykülerinden oluşmaktadır. Bu yaşam, onların doğumlarından, büyümelerinden ve ölmelerinden ibaret olan sonsuz bir yaşamdır. Bütün kültürlerin bir organizmadakine benzer özdeş bir yaşam dönemi olmasından ötürü, her bir kültür bir diğerine benzer. İlkel bir toplumun barbarlığı ile başlayan süreç sonunda gelişerek uygarlığa yükselir. Uygarlık kültürlerin önlenemez yazgısıdır; değiştirilemeyen sonucudur ve tekrar tekrar hep ona varılır. Uygarlık aşamasına gelen toplumlar, yaşama arzularını tükettikleri için çözülmeye başlarlar ve sonunda çökerler. Bu çöküş bütün tarihsel sürecin özüdür¹⁰. Bütün kültürler için başlangıçtan sonuca bu süreç, değişmeyen belli bir zaman evresinde gerçekleşir. Aynı şekilde, Toynbee de, tarihsel incelemenin alanını, toplumlar ve bunun uzantısı olarak da uygarlıklar olarak ifade etmiştir. Dünya tarihinde bir uygarlık olarak kendini göstermiş olan toplumların karşılaştırmalı bir incelemesine girişen Toynbee için önemli olan şey, "uygarlıkların neden ve nasıl doğduklarını; neden ve nasıl geliştiklerini ve neden ve nasıl yıkıldıklarını" bulup çıkartmaktır. Ona göre, uygarlıkların ortaya çıkışının iki nedeni vardır: yaratıcı bir grup ve elverişli bir ortam. Bu koşullara sahip her toplum uygarlık yaratabilecektir. Eğer bu koşullara sahip değilse, o toplum uygarlık-altı düzeyde kalacaktır. Toynbee, uygarlık oluşturmanın mekanizmasını "meydan okuma" ve "tepki" terimleriyle açıklamıştır. Buna göre, elverişli bir ortamın varlığı topluma bir "meydan okuma"dır. Yaratıcı grup, bu meydan okumaya başarılı bir biçimde yanıt vererek, gereksinimleri karşılar. Böylece, süreç içinde diyalektik etkileşimler sonucu, toplum uygarlık aşamasına girer¹¹. Ancak bu etkileşim neden ve sonuç

7 Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, (çev.: Kurtuluş Dinçer) Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.81.

8 Caponigri, A. Robert, *Time and Idea - The Theory of History in Giambattista Vico*, London, 1953, s.s.122-129.

9 Collingwood, a.g.e., s.185.

10 Spengler, Oswald. *The Decline of The West*, tr. Charles Francis Atkinson, London, 1954, s.3.

11 Toynbee, Arnold J., *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978, s.105.

ilişkisinde olduğu gibi gelişmez. Neden ve sonuçta benzer nedenler benzer sonuçları doğururken, meydan okuma ve tepki' de meydan okumalar aynı olsa da tepkiler aynı kalmaz. Durumdan duruma değişebilir. Bu yüzden toplumsal tepkiler önceden tahmin edilemezler.

Görüldüğü gibi, kültür döngüsü kuramlarının gerisinde, insanın dünya tarihi diyebileceğimiz bir sürece bütüncül bir biçimde bakması ve olan biten her şey hakkında bağıntılar kurarak belli bir çerçeve içinde olguları açıklamak istemesi yatmaktadır. Süreç içinde çeşitli biçimler olsa bile, tarihsel tasarımlar doğal olayların gözlemlenmesinden çıkarılan belli bir ritim duygusuna dayanmaktadır. Doğada belirli aralıklarla ortaya çıkan benzer durumların insanların dikkatini çekmesiyle birlikte, toplumsal yapıda da evreler saptamak olanaklı hale gelmiş ve bu evreselleştirme tarihsel süreci anlamının biricik yolu olmuştur. Collingwood'un da belirttiği gibi, döngüsel tarih tasarımları, tarihsel bilginin sınırlarını çizme arzusunun bir sonucudur. Tarihsel olay durumlarının bütünlüklü bir biçimde tanınması ve ifade edilmesi çabasıdır. Bu da olgucu bir tutum alış olarak kendini gösterir¹². Olay ve olguların genel çizgilerindeki benzerliklerden yola çıkarak onları sınıflandırmak ve aralarında ilişkiler kurarak tarihin niteliğini ve yönünü saptamak arzusu, herhangi bir tarihsel bilgiye sahip olan herkes için, onun kendini tekrar edip durduğu gibi bir sanıya kapılmasına neden olabilir. Ancak asıl sorun bu döngülerin kesin işleyişlerini belirlemeye kalkınca kendini gösterir ve bu belirlemeyi yapanların asla aynı fikirde olmadıkları görülür. Bu da bizi bir gerçeklik sorununun içine taşır.

Tarihin Kopernikçi Yorumu

İlk zemin üzerinde yükselen tarih tartışmalarının ikinci kavramı ilerleme-dir. İlerleme kavramı, 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda doruğuna ulaşan doğabilimlerindeki büyük gelişmelerin ve teknik yeniliklerin insan yaşamına sağladığı kolaylıkları ifade etmek için önerilmiştir. İnsan yaşamının ve toplumların belirli bir durumdan daha iyi bir duruma yükselmelerine karşılık gelir. Tarihte ortaya çıkan her olay bir kezliktir ve bu olaylar birbiri ardı sıra geleceğe doğru akmaktadır. Bu olaylar sürekliliğini belli evrelerde ortaya çıkan bir gelişme durumu izler. Her evre bir önceki evreye göre daha gelişmiştir ve aynı zamanda, sürecin sonunda değerlendirilebilecek bir kazanç da elde etmek gerekmektedir¹³. Bu sav, tarihteki olay dizilerinin belli bir yasallıkla oluştuğunu bildirmektedir. Öyleyse yapılması gereken şey tarihin işleyiş yasalarını keşfetmek ve gelecekte ortaya çıkabilecek durumları önceden haber vermektir. Bu yüzden tarihe ilerleme kavramı ile yönelen tarih filozofları, tarihteki ilerlemenin bir hedefinin, bir sonunun olduğunu düşünmüşlerdir ve bu sonun insanlığın en gelişmiş haliyle kendini gösterdiği evre olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, süreç içinde ortaya çıkan aynı sorunların başlangıçta daha basit çözümlerle üstesinden gelinirken sonuçta daha yetkin çözümlerle üstesinden gelinmektedir. Daha açık olarak, insan ruhunun, aklının ve benzerinin acemilikten ustalığa ya da hamlıktan olgunluğa evrilmesi sürecidir, burada söz konusu olan.

12 Collingwood, *a.g.e.*, s.167.

13 Rotenstreich N., *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1987, s.53.

Carr, tarihi bir ilerleme tasarımı olarak görmenin, yani sonul bir amacının olduğu ve bu amacı gerçekleştirmek üzere belli bir hedefe doğru yöneldiğini düşünmenin temelinde dinsel bir tutum alış olduğunu düşünür¹⁴. Bu tutum, özellikle Ortaçağ'da, Hıristiyan geleneğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır; onun da temelinde *Yahudi gizemciliği* vardır. *Yahudi gizemciliği*, tarihsel gelişimin, insanın aşamalı olarak ahlaki yönden olgunlaşması ve bunun sonucunda da Tanrı katına yeniden bir geri dönüş süreciyle açıklanabilir olduğun savlamıştır. Buna göre, Tanrının kendisini oluşturduğu, geliştirdiği bu süreçle insan varoluşu iç içedir. İnsanın her edimi, Tanrının onlar için hazırladığı son görevle ilgilidir. Bu görev, belirli yasalara dayalı aşamalı, evresel bir arınma süreciyle yerine getirilir. Tüm insanlık başı ve sonu olan belli bir zaman kesiti içinde varolur. Bu da insanı, yine insana özgü bir zaman boyutu, yani tarihsel zaman içinde görmek anlamına gelir. Diğer bir deyişle, insansal gerçeklik, tümüyle tarihsel gerçeklik; insanın kendisi de bir tarihsel varlık haline getirilmiş olur. Bu tarihsel gerçekliğin zamansal açılımı, Hıristiyan düşünürlerce, "Altın Çağ", "İnsanın Düşüşü", "Ahlaksal Bozulma Dönemi", "Altın Çağa Geri Dönüş" olarak dört aşamada simgeleştirilmiştir¹⁵. Ortaçağın önemli düşünce adamlarından St. Augustinus, bu görüşü geliştiren ilk filozof olmuştur. O, insanın günah yüzünden düşmesinden başlayıp İsa'nın görünüp insana kurtuluş yolunu açmasından geçerek, bu yolun sona ermesine kadar ki süreci, bir kezlik tarihsel bir oluş olarak nitelemiştir. İnsan, bu tarihsel süreç içinde ruhunu arındırarak Tanrı Devletine ulaşmak durumundadır¹⁶. Bundan amaç, tüm insanlığın ahlaksal yetkinliğe ulaştırılmasıdır. Gelişmişlik, ahlaksal olgunluğa, tanrısal olanı elde etmeye karşılık gelmektedir. Tarihsel süreç, günahkar bir varlık olarak insanın kurtuluşunun serüvenidir. Bu süreç, onun kurtuluşuyla son bulacaktır. Bu düşüncesiyle St. Augustinus, Hıristiyan kilisesinin anlam ve görevini kuramsal olarak temellendirmiş olmaktadır. St. Augustinus'un bu görüşleri, Ortaçağ boyunca geçerliliğini koruduğu gibi, 13. yy.'da St. Thomas tarafından yeniden yorumlanmış haliyle, bu güne dek güncelliğini korumuştur¹⁷.

Hıristiyan tasarımının ilkelerince belirlenmiş olan tarihsel süreç, öyleyse, tanrının istençlerinin gerçekleştirildiği ve insanın da bu istekleri gerçekleştirmeye çalıştığı araçlar olarak tasarlanmaktadır. Bu anlamıyla tarihsel süreci bilmek Tanrının isteklerini bilmek anlamına gelmektedir. Bu istekleri yerine getirmek ise onun bir ödevidir. Bunun yanı sıra, Hıristiyan tasarımının bir diğer önemli özelliği, evrenselciliği gündeme getirmiş olmasıdır. Bu gelenek içinde, Tanrının isteklerini yerine getirmeye çalışan herhangi bir ırk ya da topluluk ön plana çıkartılmamış,

14 Carr, E.H., *What is History?*, Alfred A Knopf Inc, New York, 1972, s.146.

15 Cairns, Grace, *Philosophies of History*, New York, 1962, s.244.

16 Gökberk, Macit, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul 1948, s.156.

17 Cairns, a.g.y., s.277. Tarih yazıncılığı açısından baktığımızda, Ortaçağda Batı, büyük ölçüde klasik öğretisi ile Hıristiyan kültürünün etkisinde kalmıştır. Çünkü Hıristiyanlık, St. Thomas Aquinas gibi önde gelen düşünürlerin sayesinde kendine özgü felsefi bir tutum geliştirmiş ve insan etkinliklerinin tümü Tanrının yaptırım gücü temelinde değerlendirilmiştir. Bu yüzden, Hıristiyanlığın evrensel söylemlerine bağlı olarak tüm insanları kapsayıcı bir anlayışa yani Hıristiyan ilkelere dayanan bir tarih yazımı gelişmiştir. Buna bağlı olarak, Batı'daki tarih anlayışı Ortaçağda, mitolojik eksenden dini eksene kaymıştır. Bununla birlikte, tarih yazımı, Yunan ve Roma'nın bir devamı olmuştur. Bu dönemde tarihsel olaylar ve olgular, öncekilerde olduğu gibi, nakilci ve öğretici bir biçime sahiptir, çeşitli rivayetlere dayanır, yer ve zaman belirtmekle birlikte, olayları doğrulayacak belgelerin bir eleştirisine girilmez.

tarihsel süreç bir bütün olarak tasarlanmış ve bütün insanlığın bu isteklere uymaları gerektiği vurgulanmıştır. Collingwood, Hıristiyan tarih yazımının dört ilkeye dayandığını belirtir. Bunlar, evrensellik, tanrı yaptırımı, tanrı sözü ve devirseldir. Evrenseldir; çünkü insanlığın kökenlerine kadar uzanan bir dünya tarihi olmayı ister. Tanrı yaptırımıdır; çünkü olayların akışını, onları önceden düzenleyen tanrının istencine bağlar. Tanrı sözüdür; çünkü Tanrı İsa'nın doğumuyla birlikte kendi isteklerini dile getirir ve tarihsel süreç vahiyden önce ve vahiyden sonra ya da karanlık ve aydınlık diye ikiye ayrılmış olur. Devirseldir; çünkü geçmiş karanlık ve aydınlık dönemler diye ikiye ayrılmıştır¹⁸. Bu da tarih yazımcılığında olayların ve çağların farklı karakterlerinden ötürü birbirlerinden ayrılmalarına ve devirselleştirilmelerine yol açmıştır. Bütün bu ilkeler, aynı zamanda Modern düşüncenin de ana izleğini oluşturmuştur.

Rönesans'ta ortaya çıkan, evrene ve insan ilişkilerine geleneksel dinlerin yaklaşımından uzaklaşma eğilimi, Tanrı ve insan arasındaki karşılıklı ilişkiyi dile getiren süreç düşüncesinin cazibesini yitirmesine sebep olur. Bu yeni anlayışta insan, gerçek tutkularıyla birlikte tarihin merkezine oturtulur¹⁹. O, geçmişe, geleceği önceden bilebilmek için değil, yalnızca kendisini tanımak için ilgi duyar. Aydınlanma dönemi bu eğilimlerin en yüksek noktaya ulaştığı evredir. Onlar için tarih, insan aklının yetkinleşmesinin gerçekleştiği sahnedir. Örneğin Aydınlanma düşünürlerinden Isaac Iselin, insanlığın sürekli bir ilerleme içinde olduğunu belirtmiş ve Aydınlanma ile birlikte her gün biraz daha inceleşen düşüncelerin insanı daha mutlu ve erdemli kılacağını belirtmiştir. İnsanlık böyle bir geleceğe doğru sürekli ilerleyecektir²⁰. Ancak dönemin filozofları, her ne kadar dine karşı bir tavır takınmışlarsa da, model olarak Hıristiyan tasarımına bağlı kalmışlardır. Bununla birlikte, o dönemde ortaya çıkan modern bilimsel ruh, tarihsel sürecin merkezine alınmıştır. Önceki açıklamalar biçimlerinin ve tarih yazımcılığının tümü, bu filozoflar tarafından, batıl inançlarla oluşturulmuş bir tür dolandırıcılık olarak nitelendirilmiştir. Onlara göre, tarih, aklın egemen olduğu ve ancak onunla farkına varılabilecek zorunlu işleyiş yasına sahip bir süreçtir. 19. yüzyılda bu düşüncenin savunucuları Hegel, Comte ve Marx olmuştur.

Hegel tarihteki ilerlemenin, zaman içinde kendini açığa vuran tin'in kendi kendisinin bilincine varması süreci olarak belirlemiştir. Bu da tarihin varlığının, tarihsel süreç aracılığıyla kendi kendisinin bilincine ulaşan bir tinsel özün varlığına bağlı olduğuna karşılık gelir. Tin'in kendi kendisinin bilincine varması doğrudan doğruya olmaz. Kendisini bilmek için tin, süreç içinde açılmak ve kendisini göstermek durumundadır. Hegel'in tanımı, aynı zamanda tarihin oluşumunun da bir açıklamasıdır. Zaman içinde dışsallaşarak kendi kendisini belirleyen bir tin olarak tarihi tanımlamakla Hegel, Tin'in varlığını yalnızca tarihsel olarak değil, aynı zamanda mutlak varlık olarak da belirlemiş olur. Hegel'e göre, insan doğayı dönüşüme uğratarak aynı zamanda kendini de dönüşüme uğratar. Bu yüzden insanın gerçek varlığı, değişme ve oluşmadır, yani insan tarihsel bir varlıktır; o, eylemleriyle tarihi ve kendini oluşturur. Eylem mücadeleye karşılık geldiğinden, tarihsel süreç içinde, bir kendilik bilincine sahip olan insan, varoluşunu ancak mücadelesi ve savaşıyla

18 Collingwood, R.G., *The Idea of History*, London, 1946, s.s.50-51.

19 Aysevener, a.g.e., s.35.

20 Gökberk, a.g.e., s.78.

gerçekleştirebilir. Bu süreç, diyalektik bir süreçtir ve insan tarihi, bu süreç içinde kendisini tez ve antitez olarak gösterir.

Hegel, tarihin özünün "Akıl" olduğunu belirtir. Dünya tarihine aklın egemen olması demek, tüm tarihin özgürlük idesinin tam gerçekleşmesine doğru ilerleyen bir gelişme olması demektir. Bu yüzden, dünya tarihi, Tin'in kendi kendisini gerçekleştirme çabasından başka bir şey değildir. Tin'in özü ise özgürlüktür²¹. Mutlak İde, dünyanın varolan sayısız birimleri içinde kendisini apaçık göstermelidir ve gerçek bir bireysellik olarak kendisine geri dönmelidir. Gelişme aşağı düzeylerden yukarı düzeylere doğru büyüyen spiral bir ilerleme gösterir. Ancak bu tam ilerleme atılımı her bir adımda olumsuzlanan diyalektik bir mantıktır. Sonra bu olumsuzlama olumsuzlanır, yani sentez aşamasına ulaşılır, daha sonra sentez onun antitezine yükselen diğer bir tez durumunu alır ve böyle sürer gider²². Tarihsel ilerlemenin amacı Tin'in kendi özgür gerçekleşmesini tamamlamasıdır.

Hegel, tarihsel sürecin, tinin kendisini gerçekleştirme olarak, ilk kez Doğu'da başladığını söyler. Asya'da ortaya çıkan tarihsel bilinç Tin'in çocukluk çağıdır. Bilinç henüz olgunlaşmamıştır. Birey özgürdür. Tarihsel ilerlemenin ikinci görünümü Yunan dünyasıdır. Tin burada gençlik dönemine girmiştir. Kendi bilincine henüz ulaşamamıştır ama özgürdür. Üçüncü görünümü adamlık dönemine girdiği Roma devletidir. Bu dönemde bireysel amaç ulusallaştırılmıştır. İlerlemenin dördüncü görünümü, Tin'in yaşlılık dönemine karşılık gelen, Alman dünyasıdır. Tin bu dönemde en gelişmiş durumundadır; tam bir olgunluğa erişmiştir, kendisine geri dönmüştür²³. Böylece Hegel, dünya tarihinin oluşumunu ve gelişimini Tin'in bir kendini gerçekleştirme süreci olarak betimlemiş ve kendi tasarımıyla gelişmeye, farklılaşmaya ve yenileşmeye yer açmış olmaktadır.

İnsanlık tarihini, dönemselleştirerek anlama arzusu A.Comte ve K.Marx'da da vardır. Olgucu geleneğin babası olan Comte, doğayı deneyle bilinebilen ve birbirlerine tümüyle yasalarla bağlanmış olaylar bütünü olarak görür. Toplumsal yapı da doğa içinde bulunduğundan, doğa düzeninin bir bölümüdür; bu nedenle doğaldır ve değişmez yasalara bağlıdır. Comte'a göre, toplumbilimleri ile doğabilimleri arasında bir süreklilik söz konusudur. Burada insanın doğal yönünün ve toplumsal yönünün birbirinin uzantısı olduğu düşünülür. Bu yüzden tarih, Comte'a göre, insanın doğal halinden sıyrılarak toplumsallaşması sürecini gösterir. Onun için toplumbilimin yöntemi tarihsel yöntem olmalıdır. Tarihsel yöntem ise, toplumsal gelişmenin yasalarını ortaya çıkaran ve ne tür evrelerden geçtiğini gösteren bir yöntemdir²⁴.

Marx, Comte'un olguculuğundan etkilenmiş ve toplumun yapısını tanımak için toplumsal olayların bilimsel yöntemlerle incelenmesini ve topluma egemen olan yasaların ortaya çıkarılmasını istemiştir. O, doğa gibi, insan toplumunun da değişmez bir yasallıkla yolunu sürdürdüğünü, insan tarihinin de neden etki bağlantısı içinde ve diyalektik bir biçimde geliştiğini düşünür. "Doğa için doğru olan, bu yüzden de tarihsel bir gelişme süreci olarak kabul edilen şey, bütün dalları

21 Sözer, Önay, "Dünya Tarihi ve Özgürlük İdesi" *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara, 1983, s.117.

22 Cairns, *a.g.e.*, s.282.

23 Hegel, G.W.F., *The Philosophy of History*, tra. J. Sibree, New York 1956, s.s.105-109.

24 Gökberk, *a.g.e.*, s.54.

içinde toplum tarihi ve insansal şeyleri işleyen bilimlerin tümü için de doğrudur"²⁵. Ne var ki, toplumun gelişme tarihi doğanın gelişme tarihinden kendini daha değişik biçimde açığa çıkarır. Ancak bu değişiklik, tarihsel araştırma bakımından, özellikle çağlar ve olaylar tek başlarına ele alındıklarında ne kadar önemli olurlarsa olsunlar, tarihin akışının genel iç yasaların egemenliği altında olduğu gerçeğinde hiçbir değişiklik yapmazlar²⁶. Marx'a göre, insanlar kendilerini, ilkin kendi yaşam araçlarını üretmeye başladıklarında doğal dünyadan ayırmaya başladılar. Bunu yaparak da, dolaylı olarak kendi kendilerinin maddesel yaşamlarını üretmiş oldular. Böylece ilk tarihsel eylem, yaşam gereksinmelerinin doyurucu araçlarının üretimiyle kendini göstermiş oldu. Bu belirlemeler tüm tarihin ekonomik ilişkiler içinde anlaşılabilceğine vurgu yapmaktadır.

Bütün bu yaklaşımlarda ortaya çıkan ilerleme, yön, gelişme, ortak amaç, birliktelik ve yetkinlik kavramları, görüldüğü gibi, Hristiyanlık tasarısının bir uzantısı olarak çeşitli biçimlerde işlenmişlerdir. Bu tartışmaların kaynağının Hristiyanlık inancı olduğunu göz ardı etmemek gerekir. İlerleme tasarısını temellendirmek isteyen filozoflar, daha sonraları laik bir tavır takınsalar da, yukarıda gösterildiği gibi, aynı ilkeler çerçevesinde sorunu işlemeye ve çözümlemeye çalışmışlar ve tarihin yönünü saptamak istemişlerdir. Ancak bu yaklaşımlarında olgucu tavır alış söz konusudur. Tarihsel olgu durumlarını birbirleriyle ilişkilendirip, onlardan genel sonuçlar çıkarma arzusu böyle bir çabayı ifade eder. Doğabilimlerinin konusu olan olgularla tarihin konusu olan olgular arasındaki fark, bu talep yüzünden göz ardı edilmiştir. Carr, tarihin sonul bir amacının olduğu ve bunu gerçekleştirmek için çeşitli dönemlerden geçerek hedefine doğru ilerlediği görüşünün, tarihin sonunu hazırladığını düşünür. Çünkü tarih, böylelikle bir Tanrı savunusuna (teodise) dönüşmüş olur²⁷. Ancak Bury, bu ilişkiyi yorumlarken, ilerleme inancının, daha önceleri Tanrıya olan inancın yerine konmuş bir inanç olduğunu ama aslında bu inancın Tanrı öğretisiyle bağdaşmadığını iddia eder²⁸. Çünkü Bury, tarihsel ilerlemenin, gerçekten kendi kendisine ilerleyen, yalnızca tarih-içi güçlerce beslenen ve yalnızca onların işleyişleriyle yönetilen bir süreç olduğu savının, tanımıyla bile Tanrı fikrini dışlamakta olduğunu düşünmektedir²⁹. Bununla birlikte, hem gelişme kuramlarında ve hem de dinsel tasarımlar içinde insanlığın son hedefi tarihin sonuyla ilgilidir.

Eleştirel Yapı

Tartışmamızın ikinci zeminini oluşturan eleştirel tarih tasarımları, özellikle 19. Yüzyılın ortalarından başlayarak bugünlere kadar getirilen bir tartışmaya vurgu yapmaktadır. 19.yy'ın sonunda Herder ve Kant gibi filozofların tarih anlayışlarıyla birlikte, tarih tasarımları, tarihçinin bilgi edinme süreçlerini açığa çıkartmaya çalışan, tarihin ilke ve yöntemlerini belirlemeye çalışan, bu disiplinin bilgisinin değerini çözümleyen soruşturmalara yerini bırakmıştır. Daha sonra Dilthey ile birlikte genişletilen bu tartışma, temele insanı alan tarih bilimlerinin doğa bilimlerinin yön-

25 K. Marx, F. Engels, *Alman İdeolojisi*, (çev.: Sevim Belli), Ankara, 1987, s.38.

26 K. Marx, F. Engels, *Felsefe İncelemeleri*, (çev.: Sevim Belli), Ankara, 1975, s.52.

27 A.g.e., s.147.

28 J. B. Bury, *The Idea of Progress*, New York, 1932, s.22.

29 Rotenstreich, a.g.e., s.s.55-56.

temlerinden farklı bir yöntemle sahip olması gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun sonucunda da yeni yöntemin ne olabileceği yönündeki çalışmalar hız kazanmıştır. Bu yöndeki çalışmalar daha çok "tarihçilik mesleğinin ne olduğu", "tarihçinin kim olduğu", "onun yargılarının niteliğinin ne olduğu" gibi tarihin bilimsellik ile ilgili sınırlarını çizmeye dönük çabaları ifade eder.

19. yüzyıl felsefesi, büyük ölçüde bilimsel zihniyetin etkisinde kalarak gelişmiştir. Özellikle Ada geleneğinin (İngiltere) çabalarıyla dizgesel bütün felsefi anlatılara olumsuzluk yüklemek moda olmuştur. Dizgesel anlatıların görgül olarak kanıtlanamayacağını dile getiren filozoflar, bu yüzden o bilgilere güvenilemeyeceğini düşünmüşlerdir. Bunun yerine, doğa bilimleri ile insan bilimlerini iç içe ele alan yeni bir bilim tasarımı üzerinde çalışmışlardır. Mantıksal olguculuk da denilen bu yeni anlayış, özellikle Rudolph Carnap'ın öncülüğünde kendini göstermiş, daha sonra Russell, Wittgenstein gibi filozoflarca da sürdürülmüştür. Amaçları, bir dizgenin herhangi bir teriminin ya da ögesinin anlamının, dizgenin içindeki öteki elemanlarla olan ilişkisine göre, kesin bir biçimde açıklanabileceği bir bilgi olanağı üzerinde durmaktır. Dizge ise, onlar tarafından, tutarlılıkları biçimsel olarak oluşturulmuş kurallara göre ölçülebilen çıkarsama yöntemleriyle birbirine bağlanan elemanlar bütünü olarak tanımlanıyordu³⁰. Onlara göre, önermelerin bilgisel anlamları onların doğrulanabilme yöntemleriyle özdeştir. Bir önermenin doğrulanabilmesi ise, onun doğru olup olmadığının gözlem ve deney ya da mantık ve dil kurallarına dayanarak saptanabilmesi demektir. Doğru olup olmadıkları gözlem ve deneye dayanarak saptanabilen önermelere empirik, mantık ve dil kurallarına göre saptanabilenlerine ise analitik denir³¹. Bundan çıkan sonuç şudur ki: Anlamlı önermeler empirik ya da analitik oldukları için bunun dışında kalan her önerme anlamsızdır. Bu yargı bütün insan bilimlerinin önermelerini metafiziğe indirgemıştır. Bu yüzden, insan bilimlerinin kendisini yeniden gözden geçirmesi ve kendini yeniden konumlandırması için bir tartışmaya sebep olmuştur. O dönemde Dilthey'in ve Alman Tarih Okulu filozoflarının çözümlenmeleri, bundan farklı bir bakış açısının 20. Yüzyılda yayılmasına katkı sağlamıştır. Yeni bakış açısı, özneyi durumlar karşısında bir seyirci olmaktan çıkararak etkin bir varlık haline getirmiştir³². O, içinde var olduğu geleneğin bir parçasıdır ve o geleneğin olanaklı dünyası içinde

30 Rabinow P., Sullivan, W., "Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğuşu", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (çev.: Taha Parla) Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.7.

31 Grunberg, Teo, "Neopozitivizm'in Bilim Anlayışının Eleştirisi", *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, s.s.33-34.

32 Klasik metafizikte, varlık hakkında kuşatıcı bilgiler içeren dünya görüşleri, felsefe dizgeleri her sorunun yanıtını kendi içlerinde barındırmaktaydı. Parçasal durumlar dizgenin bütünlüğü içinde bir anlam taşıyorlardı. Oysa yeni metafizik, bu tür dizgelerin ya da gerçeklik algılamalarının toplumsal uzlaşımlarla gelenek içinde oluşturulduklarını kabul eder. Bundan ötürü, herhangi bir eylem, olay ya da durumu açıklamak için, onun hangi geleneğin temel kabulü üzerinde oluştuğunu göz önünde bulundurmamak gerekir. İşte metafizik soruşturma ancak bu türden bir çabaya karşılık gelebilir. Özünde, bütün dizgelerin, dizge dışında kalan noktalardan her zaman eleştirilebilir olacağını vurgulayan Rothacker, dolayısıyla bilme ediminin dogmatik olmaktan kurtulamayacağını düşünür. Ona göre hiçbir dizge bu durum göz önünde bulundurulduğunda genelgeçer ve evrensel olduğu iddiasında bulunamaz. Onun için, doğruluk her dizgenin kendi bütünselliği içinde anlam kazanır. Eco'nun "tek anlamlı bir şey belirtme savında olan her metin içi boşalmış bir evrendir" savı, dizgesel gerçekliklerin çokluğuna gönderme yapmaktadır. Bu yüzden, tek ve mutlak gerçeklik savında olan her metin, aslında yalnızca kendi özel ve bağlamsal gerçeklik durumunu bildirdiğini gözden kaçırmaktadır. Bütün bu tartışmalar da, tarih metinlerinin neden çok farklı biçimlerde yorumlanabildiklerinin ipuçlarını bize vermektedir.

eylemlerini gerçekleştirir, kararlarını verir, bilgilerini oluşturur. Ama bu durum, onun giderek gerçeklikten ve nesnellikten uzaklaşarak gizemli bir dünyaya girmesine neden olmaz.

Dilthey, F. Bacon'dan bu yana oluşturulan bilgi kuramlarında bilim kavramı hep doğa biliminin örneğine göre tanımlanmış olduğunu belirtir. Başka bir deyişle bilim ile doğa bilimi kavramları, ona göre, özdeşleştirilmiştir. Bu nedenle insani ve toplumsal olaylar ya normatif (kural koyucu) disiplinlerin konusu yapılmış ya da yarı bilimsel bir yazıcılık türü sayılan tarihe bırakılmıştır. Rickert'e göre, bilim kavramını yalnızca doğa bilimlerini örnek alan bir yasa bilimi olarak anlamak, Bacon'dan beri bir pozitivist önyargıcılığın ürünü olmuştur. Oysa yasa peşinde koşmayan bilim de vardır ve bu tarihtir. Yeni Kantçı filozoflardan Windelband ve Rickert bu çalışma alanlarını kültür bilimleri (Kulturwissenschaften) olarak adlandırıyorlardı. Windelband'ın yasa koyucu (nomotetik) ve tekilleştirici (idiografik) bilimler arasında belirlediği ayrım, Dilthey'in yaptığı ayrıma benziyordu. Ona göre, idiografik bilimlerin konusunu oluşturan dünya, açıklanacak değil anılanacak olan bir dünyaydı³³. Yine, kültür gerçekliğine sadece doğa bilimlerinin yöntemiyle yaklaşılmasının yanlış olacağını düşünen Rickert, bu iki disiplinin (doğa bilimleri ile tin bilimleri) temel farklılığını, hedefleri bakımından ortaya koymak gerektiğini ileri sürdü. Doğa bilimlerindeki bilgisel hedef, düşünüre göre, genelleştirmelere ulaşmak iken, tin bilimlerindeki hedef bilginin kendi bireyselliği ile kavranmasıydı. Rickert her iki alanın birbirlerinin yöntemlerine başvurabileceğini belirtmekle birlikte, tin bilimlerinde genel yasalara ulaşamayacağını da altını çizdi³⁴. Benzer biçimde, Georg Simmel de, tarih biliminin içeriğini oluşturan zamanı ve yeri belli durumların yasa bilimi için önemsiz olduğunu belirterek, "yasaların bize olayların yalnızca imkanını ve onların tespit edilmiş ilişkilerinin gerçekliğini anlatır ama onların kendisini anlatmaz"³⁵ demiştir. O yüzden, tarih bilimleri ile yasa bilimleri arasındaki mantıksal fark göz önünde tutulmalıdır. Yasa bilimlerinin mutlak mükemmellik talepleri bizi asla dünyada gerçekten ne olmuş olduğu bilgisine ulaştıramaz. Collingwood'a göre, Simmel, tarihin tinin işi olduğunu, tarihinin geçmiş bilgisini yeniden kurmasını sağlayacak tek şeyin, kendisinin de bir tin ve bir kişi olması olduğunu görmüştür. Ama Simmel, tarihinin belgelerden yola çıkarak geçmişin öznel bir resmini kafasında kurmasını nesnel bir gerçeklik bilgisine de indirgemmiştir³⁶. Onun düşüncesinde sıkıntılı olan yön budur. O tarihinin kendi zihninin geçmişin mirasçısı olduğunu ve geçmişin şimdide onun zihninde yaşadığını fark etmemiştir³⁷. Bunun üstesinden gelmeye Collingwood çalışır.

Görüldüğü gibi, bu dönemin tarih tartışmaları, tarih bilgisinin niteliği, sınırı ve nasıl oluşturulduğu ile ilgili bir çabaya yönelmiştir. Bu çaba giderek bütün insan bilgilerini kuşatacak şekilde tartışmalara yön vermiş ve tarih alanının daha gerçekçi bir betimlemesi yapılabilmıştır. 20. yüzyılda, tarih bilgisiyile ilgili olarak belki de en önemli görüşleri İngiliz tarihçi ve tarih filozofu olan Collingwood geliştirmiştir.

33 Özlem, Doğan, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İnkılâp Kıpabevi, İstanbul, 1999, s.106.

34 Özlem, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.s.32-33.

35 Simmel, Georg, *Tarih Felsefesinin Problemleri*, (çev. Gürsel Aytac) DoğuBatı Yayınları, Ankara, 2008, s.53.

36 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.175.

37 A.g.y., s.176

O, tarihsel eleştiri ölçütünün ne olması gerektiğinden hareketle, tarihsel bilginin güvenilirliğine bir zemin hazırlamak istemiştir. Ona göre, tarih ancak güvenilir olduğu düşünülen bir yetkenin kanıtlarına göre değil, arkeoloji, nüvizmatik, paleografi vb. gibi alanların da kanıt olarak sunmuş olduğu bilgileri ve belgeleri kullanarak bir bilim seviyesine yükseltilir. Geçmişte ne olduğu, kanıtların olmuş olanlar olarak gösterdiği ne ise odur. Bir tarihsel temsilcinin ifadelerinin doğru olup olmadığı ve bundan dolayı, tarihçinin ifadelerinin doğru olup olmadığı, o ifadelerin bütünüyle bir kanıt tarafından haklı kılınıp kılınmadığına bağlıdır. Kanıtı yorumlayan biri olarak tarihçi, bu anlayışla, kendi kendisinin otoritesidir. Collingwood, bu yaklaşımıyla, tarihi, özel bir tür bilim olarak nitelemiştir. Bu insan doğasının bilimidir. Nasıl ki, doğayı araştırmanın doğru yolu bilimsel yöntemler ise, zihni araştırmanın doğru yolu da tarihsel yöntemlerdir³⁸.

Collingwood'un bu görüşleri, daha sonra özellikle Hermeneutik gelenek içinde şekillenir. Hermeneutik (Yorumbilgisi) Yunan Mitolojisinde Hermes'e atfen oluşturulmuş bir sözcüktür. Hermes, kendisine Zeus tarafından ulaklık görevi verilmiş bir tanrıdır. Tanrıların mesajlarını insanlara ileten Hermes'in böyle bir görev sırasında, insanın tanrıyı anlamadaki sınırlı aklı nedeniyle, kendi yorumlarını da işin içine katmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bundan yola çıkarak, Hermeneutik, sonraları Hristiyanlıkta kutsal metinlerin içinde gizli olan tinsel gerçekliğin açığa çıkarılması için yürütülen bir etkinlik olarak yerini almıştır. 19. yüzyıl başlarında F. Schleiermacher tarafından kutsal kitap ve diğer metinlerin anlaşılması konusundaki genel bir kurama dönüştürülmüştür. 19. yüzyıl sonlarında W. Dilthey, insan eylemlerini anlama ve belgelerin anlamını açıklamaya yönelik yorumsal işlemleri, insan incelemelerinde ortak olan ve bu incelemelere özgü olan işlemleri kuşatmak amacıyla fenomenler arasındaki bağlantıların kurulmasıyla ilgilenen doğabilimlerinden bunları ayırarak yukarıdaki kuramı genişletmiştir. Daha sonra, M.Heidegger ve Hans Georg Gadamer, bütün anlama çabalarının ontolojik boyutları üzerinde yoğunlaşarak Hermeneutik'in alanını daha da genişletmişlerdir. Heidegger ve Gadamer'e göre anlama, insanların sahip olduğu diğer yetiler gibi bir yeti değildir; anlama bir yöntembilim uygulanarak da elde edilemez. Anlama bir dünyada olma ya da var olma yolunda temel bir kiptir. Bu nedenle, insan bilimlerinin temel motifi olarak "anlama", insanın bu dünyadaki varoluşunun temel dayanağı olması bakımından, bu bilimleri, insanın "öz-anlamasına" doğa bilimlerinden daha çok yakınlaştırır. Gadamer, insan bilimlerinin, doğa bilimlerinin kesinlik ve nesnelliklerine yaklaşmadıkları halde, insanın öz-bilincine katkıda bulduklarını, çünkü kendilerinin insanın öz-bilincinden kaynaklandığını belirtir³⁹.

Gadamer anlamayı, tarihsel bir çerçeve içinde varolan bilinçli insan varlıklarının dünya ile ilişki içine girmelerinin temel yolu olarak kabul eder. Bu yüzden, anlamının ontolojik bir yönü vardır⁴⁰. Bu, tarih bilgisinin insanın kendi kendisinin oluşumuyla ilgili olduğunu bildirir bize. Çünkü anlama, her zaman, hem bir nesneye ilişkindir hem de kaçınılmaz olarak bir özneye; ve bu tür bir bilgide, insanın her tür düşüncesi bir yaşama dünyası içinde ortaya çıktığı ve zorunlu olarak yaşama

38 A.g.y., s.210.

39 Gadamer, Hans-Georg, "Tarih Bilinci Sorunu", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (çev.: Taha Parla) Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s.81.

40 West, David., *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (çev.: A. Cevizci), Paradigma yay. İstanbul 1998, s.148.

dünyası tarafından koşullandığı için, bilenin kendi varlığının gündeme gelmesi kaçınılmazdır⁴¹. Öyleyse anlama tarihseldir. Anlamanın tarihsel yönü, geçmişle bugün arasında bir diyalog kurmasıdır. Herhangi bir metni anlamak denilen şey, bugünün ufkuyla geçmişin ufku arasında diyalektik bir ilişki kurmaktır. Yorumcu, tarihsel olguları salt nesne konumuna indirgeyerek ele alırsa ve kendi yorumunu tek geçerli yorummuş gibi sunarsa tarihi sınırlandırmış ve yanlış kavramış demektir. Gerçek tarihsel anlama, ancak soru ve yanıt dizileriyle gerçekleşebilir. Geçmişle bu tür bir diyalog, aynı zamanda bizim anlam ufkumuzu genişletici bir rol de oynar. Gadamer, bir toplulukta egemen olan önyargıların çoğunlukla tarihsel geçmişin tam olarak anlaşılmasını engellemekle birlikte, bunlar olmadan ve bir öz-eleştiriye girişmeden, tarih bilincinin ne olanaklı ne de anlamlı olduğunu söyler. Ona göre, ancak başkaları yoluyla kendimiz hakkında doğru bilgi elde edebiliriz. Ama bu demek değildir ki, tarihsel bilgi, içinde yaşadığımız geleneğin çözülüp gitmesine yol açar, tersine geleneği zenginleştirebilir, doğrulayabilir ya da değiştirebilir ve kendi kimliğimizi keşfetmemize katkıda bulunur⁴². Gadamer'in gelenek üzerindeki bu vurgusu özellikle önyargıların olgular hakkındaki bilgilerimize etkisini göstermek bakımından önemlidir. Çünkü, önyargılar bir gelenek içinde oluşturulurlar. Bu yüzden bir geleneğin anlam ufkunu belirlemek o geleneğin olgulara nasıl bakmakta olduğunu belirlemek anlamını taşımaktadır.

Hermeneutik gelenek içinde "anlama"nın ortak nesnellik ölçütlerine oturtulması gerektiğini düşünen filozoflar da vardır. Söz gelimi Ricoeur nesnel anlam arayışına girmiştir. Onun bu tutumu, Yorumsamacı yaklaşımda gördüğü belirsiz yapıyı belli bir düzen içerisine oturtma isteğinin bir göstergesidir. Ona göre, yazarın öznelliğinden farklı olarak, nesnel anlam metinde gizlidir. Bu anlamın ortaya çıkabilmesi için de üzerinde durulacak olan şey yazar değil metindir. Yani metnin ne söylediğine yönelik bir anlama çalışması geliştirilmelidir. Demek ki Ricoeur, metni incelenmesi gereken özerk bir yapı olarak görmektedir. Yine Ricoeur'e göre, yaşam yaşanan, tarih ise anlatılandır ve anlatım metne ilişkindir⁴³. Ricoeur metnin belirli bir formu olduğu üzerinde durur. Bu anlamda konuşma ve yazı arasındaki fark da ortaya çıkar. Çünkü konuşma değişime açıkken, metin durağandır. İşte bu durağanlık yüzünden kelimeler ile onların denk düştüğü eylemlerin de durağan anlamları vardır. Şu halde yapılacak olan bir metin çözümlemesi de bu durağan anlamı açığa çıkartmayı ödev bilecektir. Metin çözümlemesi, giriş, gelişme ve sonucun tümünü bütünsel olarak ele alacaktır. Böylece anlam örgüsünün bütünselliğinden kopmaksızın, metinden nesnel anlam çıkarılabilir.

Hermeneutik araştırmanın tarihçiler ve sosyal bilimciler üzerinde büyük etkisi olmuştur. Sosyal Bilimler felsefesindeki bakış açılarının artık yaygın bir biçimde, özel açıklama çabalarının çerçevesini oluşturduğu görülmektedir. Anlama yöntemini kullanan araştırmacı, uğraşısı olan malzemenin içine işlemiş olan tinsel öğeleri ortaya çıkartmak için uğraşır. Yani, onun için önem taşıyan şey, "yapıtın içine yerleştirilmiş anlam içerikleridir"⁴⁴. Anlamanın kullanımı genel olarak bu doğrultuda

41 A.g.y., s.151.

42 Gadamer, a.g.y., s.81.

43 Ricoeur, Paul, "On Interpretation", *After Philosophy*, (ed.: K. Baynes, T. McCarthys, J.Bohman), The MIT Press, Cambiridge, Massachusetts, and London 1987, s.361.

44 Rothacker, Erich, *Tarihselcilik Sorunu*, (çev.: Doğan Özlem), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.16.

olsa da yorumbilgisi geleneği içinde yer alan düşünürlerin eğilimlerine bağlı olarak birtakım farklılıklarla da karşılaşılır.

Bu tartışmalar çerçevesinde, günümüzde tarih felsefesi çalışmalarının hemen çoğu artık bir dil felsefesi çalışmasına da dönüşmüştür. Bunun önemli bir nedeni tarihçilerin bir tarih bilgisi oluşturmak için kullandıkları malzemenin doğası gereğidir. Bu malzemeler belge ve metindir. Bilginin temel kaynağı olarak belgelerden ve metinlerden yararlanmak zorunluluğu, ister istemez orada yazılanların anlamlarının gerçekliğe ne kadar karşılık geldiğini sorgulamayı gerektirmektedir. Bu zorunluluk, metin çözümlemesi çalışmalarının yayılmasına ve anlam, anlama, söylem, söyleme, yorum ve yorumlama gibi terimlerin neyi ifade ettikleri üzerine bir düşünme çabasına girişilmesine yol açmıştır. Metin çözümlemesinin bu öznel yönünün ortaya çıkardığı sorun, metindeki anlamın yeniden kurulmasına aracılık etmesi nedeniyle, üstü kapalı da olsa, nesnellikle ilgili etik bir soruna da yol açmıştır. Temel kaygısı nesnellik olan bilimsel tutum alışı, özellikle metin çözümlemelerinde güvenilir bilgiler oluşturulması için belirli ilkeler üzerinden hareket etmeyi gerekli görmüşse de bir metnin niyetinin, bir metnin yazarının niyetinin ya da bir metni okuyan ve yorumlayan kişinin niyetinin, metnin çözümlenmesinde asıl amaca ulaşıp ulaşılmayacağını bir sorunsal haline getirmiştir.

Sonuç olarak, bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, iki farklı zeminde şekillenen tarih tartışmaları, tarihsel bir bilincin oluşturulmasına önemli katkı sağlamışlardır. Çeşitli dönemlerdeki insan düşüncesinin haritasını belirlemek anlamında, her ne kadar birbirlerinden çok farklı temeller üzerinde yükselmişlerse de, bu tartışma ve tasarımların olumlu işlevleri olmuştur. Her şeyden önce, insanın tarihsel bir varlık olarak dünya üzerindeki düşünsel serüvenine duyulan ilgi, onun kendisinin kim olduğunu, yapıp ettiklerinin ve başardıklarının ne olduğunu anlamak konusunda bir çaba içine girilmesine yol açmıştır. Bu çabayı veren düşünürler, bugün için, modernist ve post-modernist yaklaşımların temel tezlerini de belirleyerek, insan bilincinin tarihsel izdüşümlerini serimlemeyi sürdürmektedirler. Özellikle 1980'lerden sonra postmodernist dalgayla şekillenen tartışmalar tarihsel çalışmalarda "yaygın bir epistemolojik bunalıma" neden olmuştur. Tarihin ne olduğundan çok, tarih yapmanın nasıl mümkün olacağına evrilen sorular, "dilinden kendinden başka hiçbir şeyi aktaramayacağı" postmodern savdan ötürü, tarihin gözden yitmesi ve tarihsel bilginin olanaksız olması olarak algılanmıştır. Bunu başka bir yazının konusu olarak bırakıyoruz.

KAYNAKÇA

- AYSEVENER, Kubilay – Barutca E. Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul 2003.
- BURY, J. B., *The Idea of Progress*, New York 1932.
- CAIRNS, Grace, *Philosophies of History*, New York 1962.
- CAPONIGRI, A. Robert, *Time and Idea - The Theory of History in Giambattista Vico*, London 1953.
- CARR, E.H., *What is History?*, Alfred A Knopf Inc, New York 1972.
- COLLINGWOOD, R. G., *Tarih Tasarımı*, (çev.: Kurtuluş Dinçer) Ara Yayıncılık, İstanbul 1990.
- _____, *The Idea of History*, London 1946.
- GADAMER, Hans-Georg, “Tarih Bilinci Sorunu”, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (çev.: Taha Parla) Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- GÖKBERK, Macit, *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, İstanbul 1948.
- GRUNBERG, Teo, “Neopozitivizm’in Bilim Anlayışının Eleştirisi”, *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- Hassan Ümit, *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1982.
- HEGEL, G.W.F., *The Philosophy of History*, tra. J. Sibree, New York 1956.
- MARX, K., F. Engels, *Alman İdeolojisi*, (çev.: Sevim Belli), Ankara 1987.
- MARX, K., F. Engels, *Felsefe İncelemeleri*, (çev.: Sevim Belli), Ankara 1975.
- ÖZLEM, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.
- _____, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İnkılâp Kıpabevi, İstanbul 1999.
- RABINOW P., Sullivan, W., “Yorumcu Eğilim: Bir Yaklaşımın Doğuşu”, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (çev.: Taha Parla) Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- RICOEUR, Paul, “On Interpretation”, *After Philosophy*, (ed.: K. Baynes, T. McCarthys, J. Bohman), The MIT Press, Cambiridge, Massachusetts, and London 1987.
- ROTENSTREICH N., *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1987.
- ROTHACKER, Erich, *Tarihselcilik Sorunu*, (çev.: Doğan Özlem), Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.

SIMMEL, George, *Tarih Felsefesinin Problemleri*, (çev.: Gürsel Aytaç) DoğuBatı Yayınları, Ankara 2008.

SÖZER, Önay, "Dünya Tarihi ve Özgürlük İdesi", *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara 1983.

SPENGLER, Oswald, *The Decline of The West*, tr. Charles Francis Atkinson, London 1954.

TOYNBEE, Arnold J., *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.

WEST, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (çev.: A. Cevizci), Paradigma yay. İstanbul 1998.